

11-MAVZU. KIBER MAKONDA DINIY E'TIQOD TARG'IBOTINING IJTIMOIIY XAVFI

REJA:

1. Kibermakon tushunchasi va uning mazmun-mohiyati.
2. Axborot urushi va uning mazmuni
3. Din niqobidagi mafkuraviy tahdidlarning namoyon bo'lish shakllari.
4. Yoshlarni internet va ijtimoiy tarmoqlardagi axborot xurujlaridan asrashning dolzarb masalalari.

Tayanch tushunchalar: *kibermakon, kibermakon va din, ijtimoiy tarmoqlar tahdidlari, axborot asri tahlikalari, internet tarmog'idagi axborot urushi, global tarmoqdagi g'oyaviy xurujlar oldini olish, barkamol avlodni mafkuraviy xurujlardan himoya qilish.*

Mavzu o'quv maqsadi: Talabalarda ma'naviy tahdid shakllari va ularning ijtimoiy barqarorlikka ta'siri, kibermakon tushunchasi, axborot xurujlari, din niqobidagi mafkuraviy tahdidlarning namoyon bo'lish shakllari, yoshlarni turli xildagi axborot xurujlaridan asrashning ustuvor vazifalari haqida bilimlarini oshirish.

1. «Kibermakon» tushunchasi va uning mazmunmohiyati. XXI asr axborot asri deb e'tirof etilayotgani bejiz emas. Insoniyat tarixida ma'lumotning muhimlik darajasi bu kabi yuqori cho'qqilarni zabt etmagan edi. Insonlarni yangi bilimlarni egallashga qiziqishi tobora ortib borayotgan globallashtirish jarayonida ijtimoiy ongning zaharlashga qaratilgan tajovuzlar, mamlakatning axborot boshqaruvini izdan chiqarishga urinishlar tobora ortib bormoqda. Bunda yoshlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini yuksaltirish orqali ularda turli mafkuraviy tahdidlarga, xususan, diniy ekstremizm, terrorizm, «ommaviy madaniyat» va boshqa yot g'oyalarga qarshi mustahkam immunitetni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday jarayonlarni amalga oshirishda esa kibermakon qulay muhit manbaiga aylanib ulgurgan. Kibermakon dunyo kompyuter tarmoqlarining «virtual» umumiy majmui. Ushbu atama 1984 yilda Uilyam Gibsonning «Neyromant» («Neuromancer») romanida qo'llanilgan, hozir esa global axborot makonini ifodalash uchun ishlatiladi. Telefon suhbatlari, «chatlar», turli onlayn bahslar, kompyuter aloqasi kibermakonda amalga oshirilmoqda.

Virtual voqelikka kirib borishning zamonaviy vositalari sifatida quyidagilarni aytish mumkin: internetga chiqish imkoniyati mavjud mobil telefonlar; onlayn pultli o'yinlar; video qurilmalar; tarmoqdan tashqarida foydalanish imkonini beruvchi dasturiy ta'minotlar. Bu kabi vositalar kibermakondan erkin foydalanish imkonini yaratish bilan bir vaqtda, mazkur makondagi xavf-xatarlarning ko'z ilg'amas darajada yuqoriligini anglatadi.

Qayd etish lozimki, kibermakonda diniy jarayonlar ko'rinishlari quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: muloqot, ma'lumot, ta'lim, tajriba, amaliyot, missionerlik, marketing, shifo va boshqalar. Internet imkoniyatlari insonlarning

muloqotga kirishish va muayyan maqsaddagi fikrlar almashinuvidagi ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanish olish imkonini beradi.

Dastlab tashkil etilgan jamoalar orasida Vikkanlar va neomajusiylar kabi noan'anaviy internet guruhlar bo'lgan. Xaydi Kempbell tomonidan xristian jamoalari o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra, insonlar onlayn jamoalarga muloqotga kirishish maqsadida a'zo bo'ladilar. Bir qator olimlar virtual muloqotning xarakteriga bog'liq muhim masalalarni ko'targanlar. Uni shunchaki «ijtimoiy hayotning illyuziyasi» yoki «offlayn» dunyoda jamoalarning yaxshilanishiga olib keluvchi vosita sifatida e'tirof etganlar. Yetakchi diniy tashkilotlar ham hozirgi kunda a'zolar va a'zo bo'lmaganlar orasida kompyuterlashtirilgan ma'lumot olishga ehtiyojning ortganini ta'kidlamogda. Diniy ma'lumotlarni tarqatishda elektron diniy ma'lumot tarqatuvchi «bloggerlar» yoki «bloglar» kompyuterlashtirilgan muloqotning muhim jihati hisoblanadi. Jadal suratlarida «podkastlar», veb-saytdan MR3 pleyer, «i-Pod»larga yuklanayotgan audiodasturlar, xususan, ma'ruzalar ommalashmogda. Avvallari tanqis, keng tarqalmagan muqaddas matnlar va undan keyingi o'rinlarda turuvchi ma'lumotlar endilikda omma e'tiboridagina emas, balki istalgan kishi uchun veb saytlardan yuklab, ta'lim olish imkoniyati mavjud. Internetning «liminal makon»i ma'naviy yoki diniy tajribaga (absorbsiya, asketlik, eskapizm, yagonalik, muloqot) yangi imkoniyatlar ochib bermoqda.

Hozirgi kunda ofisda faoliyat yurituvchilar hayot tarziga monand 10 daqiqali ma'naviy mashqlar tajriba orttirishga imkon beradi. Zamonaviy sufiylar internet orqali bunday aloqalar vositasida murshid va murid o'rtasidagi o'zaro munosabatlar yaxshilanayotganini e'tirof etadilar. Internet-radio kabi yangi texnologik imkoniyatlar yordamida tinglovchilarni «psixonavigatsion sayohatga» chorlaydilar. Kompyuter-media vositalari diniy amaliyotga chuqur singib ketishi natijasida kibermakon muhim rituallar maydoniga hamda muayyan dinga targ'ib qilish manbai va vositasiga aylangan. Bundan tashqari jamiyatdan uzoqlashgan ma'lum bir yoshlar va ayollarni kiber-ma'naviyat rasmiy ibodatxonalardan ko'ra ko'proq o'ziga jalb etadi. Amaliy so'rovlar esa mazkur jarayonlar kelajakda yoshlarni qamrab olishini ko'rsatgan. Ammo ba'zilar internet jonli, ta'sirchan ma'ruza bilan bellasha olmasligini ta'kidlaydi. Shuningdek, onlayn-jamoalar tez suratlar bilan o'zgarayotgan dunyoda «to'g'ri yo'l»da bo'lishning amaliyoti qanday bo'lishiga oid savol va mulohazalarni muhokama qiluvchi muhim «maydon»ga aylandi.

Umumiy olganda kibermakon vaqt va makon chegarasini bosib o'tish imkoniyatini kengaytiradi. Bu esa o'z navbatida moliyaviy qiyinchiligi yoki jismoniy kamchiligi mavjud bo'lgan ma'lum diniy amallarni amalga oshirish imkoniyatini oshiradi.

Muloqotga kirishishning yana bir ko'rinishi bo'lgan missionerlik, ma'lum diniy ta'limning o'sishi va ta'siri doirasining kengligi bois alohida ko'rib o'tish zarur. Bugungi kunda din va e'tiqod erkinligi huquqi eng bahsli masaladir. Muammoli jihati shundaki, yangi murojaat qilganlarni dinga targ'ib qilinishi agressiv ruhda amalga oshirilayotgani bilan belgilanadi. Muqaddas matnlarning

marketingi internet orqali katta biznesga aylandi. Diniy va ma'naviy ehtiyojga mos keladigan barcha narsani sotib olish mumkin.

Diniy tanishuv saytlarida esa qalban mos insonni topish oddiy bosqichlarda amalga oshiriladi. Kompyuter media vositalarida kasalliklarga davo va muammolarga yechim topish keng rivojlanmoqda. Guru, yevangelistlar, maslahatchi ekstrasenslarga duoli so'rov yuborish yoki diniy va amaliy muammolarga javob topish mumkin. Bunga ko'pchilikni murojaatning anonimligi va kuchli diniy yetakchining ishtiroki jalb etadi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan jarayonlar internet bugungi kundalik turmushimizga qay darajada chuqur singib borganini namoyon qilmoqda. Tobora kuchayib borayotgan globallashuv jarayonida ma'lumotning mazmuni va strategiyasini tahlil qilish muhim. Chunki, bunday xurujlar yoshlarning ma'naviy-axloqiy, psixologik dunyoqarashini, siyosiy nuqtainazari va e'tiqodini maqsadli ravishda o'zgartirishga qaratilganligi hech kimga sir emas. Axborot xurujlari va kiber tahdidlardan himoyalaniish, o'z navbatida, ularga qarshi kurashish uchun har bir kishi hushyor va ogoh bo'lishi, axborotni tahlil qila bilishi lozimligini davrning o'zi talab etadi. Axborotlar oqimidan foydalanish bo'yicha yoshlarda sog'lom immunitetni hosil qilish, ijobiy tomonlarini o'rgatish bilan birga, salbiy oqibatlaridan xabardor etish muhim.

2. Axborot urushi va uning mazmuni. Insonlararo o'zaro munosabatlardagi xar qanday ziddiyat – bu, axborotlar ziddiyatidir. Axborot har qanday qaror qabul qilish uchun eng muhim unsur bo'lib, u nafaqat, to'qnashuv paytida optimal xatti-harakatlarni amalga oshirish, balki, maqsadga yo'nalgan faoliyatni boshqarish imkonini beradi. Tizim mavjudligi va barbod bo'lishini belgilovchi omillaridan biri hisoblanadi.

Qadim davrlardan buyon axborotni o'zaro urush va nizolar jarayonida hujum uyushtirish yoki himoyalaniish resursi sifatida talqin etishga urinishlar bo'lib keladi. Biroq hozirga kelib ilmiy doirada «axborot urushi» kategoriya sifatida rasmiylashdi. Bunday urushlarning mohiyatini anglashga doir metodologik yondashuvlar, nazariyalar shakllandi. Bunday sharoitda axborot dunyo sahnidagi tarixiy raqobat kechadigan sohaga aylanib, «axborot urushi» deb nomlanayotgan faol kurash shakli paydo bo'lmokda.

Bugungi kunda axborot urushlari haqida ko'p yozilmoqda. Bu tushunchaning paydo bo'lish tarixi, ilk marotaba ko'llanilishi haqida turli, ba'zida bir-biriga zid fikr-mulohazalar mavjud. Ularga alohida ravishda to'xtalmagan holda, bu boradagi ayrim nuqtai nazarlarga e'tiborni qaratish joiz.

Manbalarda ta'kidlanishicha, «axborot urushi» atamasi ilk bor 1976 yil «Boeing» kompaniyasi uchun tayyorlangan «Qurol tizimi va axborot urushi» deb nomlangan hisobotda Tomas Rona tomonidan ishlatilgan. Hujjatda mutaxassis axborot infratuzilmasi AQSH iqtisodiyotining muhim komponentiga aylanib borayotgan axborot sohasi ham urush, ham tinchlik holatlarida nozik, zaif tarmoq bo'lib qolayotganini ta'kidlagan. T.Rona tomonidan ilgari surilgan ushbu g'oya harbiylar ommaviy axborot vositalari xodimlarida katta qiziqish uyg'otdi, bu borada ilmiy tahlillar, intervyular, chiqishlar avj oldi. 1980 yillarga kelib esa jamoatchilikda

axborotning maqsad hamda qurol, vosita sifatida namoyon bo'lishi haqida yagona xulosa shakllandi. «Sovuq urushi»ning nihoyasi va AQSH oldida yangi vazifalar paydo bo'lishi bilan «axborot urushi» atamasi mudofaa vazirligi hujjatlariga kiritildi.

1991 yil «Sahrodagi bo'ron» operatsiyasi mobaynida axborot texnologiyalari ilk marotaba harbiy harakatlarning vositasi sifatida ishlatildi. 1996 yil Pentagon eksperti Robert Banker AQSH mudofaa kuchlarining XXI asr uchun yangi harbiy doktrinasiga bag'ishlangan ma'ruza qiladi. Unda mutaxassis harbiy harakatlar teatrini an'anaviy harbiy makon hamda kibermakondan iborat ikki muhim asoslarda tashkil etish g'oyasini ilgari surdi. Boshqacha aytganda, R.Banker raqib harbiy kuchlarini bostirish, neytrallashga qaratilgan an'anaviy harbiy konitsepsiylarning tabiiy to'ldiruvchisi sifatida xizmat qilishi zarur bo'lgan «kibermanyovr» doktrinasini taklif etadi. Shu tariqa, quruqlik, dengiz, havo yo'llaridan tashqari harbiy harakatlar tizimiga «infomakon» – axborot makoni ham qo'shiladi. Bunday yangi shakl va mazmundagi urushlarda raqib tomonning axborot infratuzilmasi va ruhiyati asosiy obyekt (nishon) bo'ladi. 1998 yil oktyabrda AQSH mudofaa vazirligi «Axborot operatsiyalarining birlashgan doktrinasini»ni amalga oshirishga kirishdi. Aslida, ushbu doktrina avval «Axborot urushining birlashgan doktrinasini» deb nomlangan edi. Keyinchalik uning nomi o'zgartirildi. Bunga sabab esa, «axborot operatsiyalari» va «axborot urushi» tushunchalarining o'zaro munosabatiga oydinlik kiritish edi. Shu tariqa axborot operatsiyasi – o'z axborot tizimlarini himoya qilish jarayonida raqib tomonning axborotni to'plash, qayta ishlash, uzatish va saqlash borasidagi ishlarini murakkablashtirish maqsadida amalga oshiriladigan xatti-harakat; axborot urushi esa, qarama-qarshi tomonning siyosiy va xarbiy boshqaruv tizimi hamda rahbariyatiga qaratilgan kompleks ta'sirlar, axborot operatsiyalari majmui, deb ta'riflandi. Bunday ta'sirlar orqali tinchlik va urush holatlarida raqib tomon rahbariyatini informatsion ta'sir o'tkazayotgan tomonga maqbul qarorlar qabul qilishiga erishish maqsadi ko'zlanadi.

Mutaxassislarning ta'kidlashlaricha axborot urushi milliy harbiy strategiyani ta'minlashda axborot borasida ustunlikka erishish maqsadida amalga oshiriladigan xatti-harakatlarni ifoda etadi. Bunda raqib tomon axborot tizimlariga ta'sir o'tkazish bilan bir vaqtda o'z axborot infratuzilmasi mustahkamlab boriladi. Axborot sohasidagi ustunlik muayyan holat haqida axborotni uzluksiz to'plash, qayta ishlash va tarqatish qobiliyatini anglatadi. Bunday qobiliyat, o'ziga xoslik esa, raqib tomonga xuddi shunday xatti-harakatlarni amalga oshirishda to'sqinliklar qilish, qarshiliklar ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Shuningdek, axborot sohasidagi ustunlik harbiy holat haqida real tasavvurga, raqib xatti-harakatlarining aniq va interfaol manzarasiga ega bo'lish imkonini beradi.

Bir so'z bilan aytganda, bugungi kunga kelib, axborot sohasi ko'plab davlatlar siyosatining ystuvop yo'nalishiga aylangan. Bu borada davlatlar tomonidan axborot agressiyasidan himoya tizimi, ommaviy madaniyat ekspansiyaga qarshi chora-tadbirlar bilan bog'liq keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirilmoqda.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ham axborot resurslaridan foydalanish, axborot almashinuvi va umuman, axborotlashtirishga doir qonun xujjatlari majmui

shakllantirildi. Jumladan, «Axborotlashtirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 4-moddasida «Axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosati axborot resurslari, axborot texnologiyalari va axborot tizimlarini rivojlantirish hamda takomillashtirishning zamonaviy jahon tamoyillarini hisobga olgan holda milliy axborot tizimini yaratishga qaratilgan» – degan qoida o'z aksini topgan. Hozirda mazkur yo'nalishdagi konunchilik amaliyoti boshqa davlatlar siyosatida ham keng o'rin egallagan. Zero, axborot xurujlari avj olib, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, «mafкура poligonlari yadro poligonlaridan ham ko'proq kuchga ega» bo'lgan bugungi kunda axborot sohasi bilan bog'liq jarayonlarga alohida e'tiborni qaratish – inson, jamiyat va davlat ma'naviymadaniy xavfsizligi va barqarorligining muhim shartidir.

3. Din niqobidagi mafkuraviy tahdidlarning namoyon bo'lish shakllari.

Yoshlarning faol ijtimoiy kuchga aylanib borayotgani bugungi kunda ularning turli mafkuraviy ta'sir va tazyiqlarning bosh obyektiga aylanishiga olib keldi. Bunda ularning jamiyatning hali yetarli tajribaga ega bo'lmagan, tashqi ta'sirlarga tez beriluvchan va ayni paytda, eng harakatchan qatlami ekani inobatga olinmoqda.

Yoshlarning turli oqimlarga kirib qolishlari sabablari qatorida ularning bilimlari, shu jumladan, diniy ilmlarni egallashga bo'lgan qiziqish va intilishi hamda ishonuvchanligi, birdaniga va hamma narsaga (boylik, shon-shuhrat, martaba va h.k.) ega bo'lishga harakat qilishi, ilmiy tilda aytganda maksimalizm kabi ma'naviy-ruhiy omillarni alohida ajratib ko'rsatish lozim. «Sen bu tashkilotga kirish yoki mana bu vazifani bajarish bilan alohida, har kimga ham nasib qilavermaydigan sharaflı ishga qo'l urgan bo'lasan, kerak bo'lsa, sen millat, din, insoniyatning xaloskoriga aylanasan!», – degan qarashlarni singdirish jarayoni aynan mana shu kabi xususiyatlarga alohida e'tibor berilayotganini ko'rsatadi. «Yoshlarning ongida qanday kayfiyat ustunligini aytsang, men senga keyingi avlodning tabiati qanday bo'lishini aytib beraman», - deb yozgan edi siyosiy arboblardan biri. Shu nuqtai nazardan qaraganda, diniy ekstremistik oqimlar ham jamiyatning ertangi kunini belgilab beradigan avlod ongini egallash, nazorat qilishni ko'zlab ish yuritmoqda deyish mumkin.

Qayd etish lozimki, so'ngi yillarda axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi keskin rivojlanish insonlar bilan aloqa o'rnatish va aloqalarni mustahkamlashning yangi usullarini yaratdi. Bu o'zining mustaqil fikriga ega, texnika imkoniyatlaridan o'z o'rnida foydalanuvchilar uchun ulkan imkoniyatlar eshigini ochdi. Shu bilan bir qatorda, internet makonining turli o'yinlar va videolar bilan boyitilgani dunyoqarashi shakllanayotgan, o'yinqaroq bolalar va o'smirlar uchun kundalik normal voqelik bo'lsa, boshqalarga tashvish o'chog'iga aylandi. Internet tomonidan dastlabki taqdim etilgan imkoniyatlarda avvalo texnologik uzilishlarni bartaraf etishga alohida e'tibor qaratildi.

Vaqt o'tishi bilan «butun dunyo o'rgimchak to'ri» inson ehtiyojlari va qiziqishlaridan kelib chiqqan holda turli mazmundagi axborotlar, ko'ngilochar dasturlar orqali qulayliklar yaratdi. Bu esa o'z navbatida internet hayotini ommalashuviga olib keldi. Albatta, yaratilgan bunday imkoniyatlar o'z

maqsadlariga yetishish uchun mutaassib oqimlar tomonidan ham keng foydalanilmoqda. Jumladan:

- **Yangi a'zolari jalb etish.** Bunda veb-sahifalarga ko'p kiradigan odamlar kuzatilib, o'rganilib, oxir-oqibat ular bilan aloqaga kirishiladi hamda o'z g'oyalarini sekin-asta singdirib, ularni o'z domiga tortadilar. Shuningdek, mutaassiblar turli chatlar va forumlarda «o'tkir» munozarali masalalarni onlayn tarzda muhokama etadilar va o'zlariga o'xshash fikrlaydiganlarni saralab, ular bilan aloqa o'rnatadilar;

- **Targ'ibot maqsadida.** Bunda terrorchilar o'z buzg'unchi g'oyalarini tarqatishda keng ko'lamda foydalanayotganini ko'rish mumkin;

- **Mahoratni oshirish.** Terrorchilar global tarmoq orqali qo'lbola bombani yasash, o'zini o'zi o'ldirish orqali ko'pchilikka talofat yetkazish uslublarini muttasil, tizimli ravishda o'rgatib boradi. Qo'llanmalar video, audio va elektron kitob shaklida internetga joylashtiriladi;

- **Mablag' jamg'arish.** Bunda veb-sahifalar, chatlar va forumlarga ushbu tashkilotlarga aloqador bang hisob raqamlari joylashtiriladi va jihodiy faoliyatni qo'llabquvvatlashga targ'ib etiladi;

- **Psixologik ko'rash.** Terrorchilar internetdan aholi orasiga qo'rquv-vahima solish, ruhiy ta'sir o'tkazish va tartibsizlikka chaqirish maqsadida foydalanadi;

- **Terrorchilarni tayyorlash va ko'rsatmalar berish.**

Terrorchilar o'z maslakdoshlarini internet orqali ma'lumotlar va manbalar bilan ta'minlab boradi. Masofadan turib, ularga turli xil ko'rsatma va topshiriqlar beradi;

- **Qo'poruvchilikni rejalashtirish va boshqarish.** Bunda terrorchilar o'zlarining joylardagi hamtovoqlari bilan internet orqali terrorchi harakatlarni rejalashtiradi va ularning virtual to'daboshisi masofadan turib ushbu harkatlarni boshqaradi.

Ma'lumki, buzg'unchi kuchlar Youtube, Twitter, Facebook, Whatsapp, Instagram, Telegram kabilar vositasida yoshlarni o'ziga jalb qilish, ma'naviyatini o'zgartirish maqsadida turli xil suratlar va videolavhalardan foydalanadi. Shuningdek, bu chegarasiz muloqot maydonlarida ataylab, obro'li, yaxshi insonlar haqida mish-mish gaplar tarqatib, ularning ustidan kulishadi va masxara qilishadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda buzg'unchi kuchlarning yolg'on, asossiz, soxta g'oyalarni joylashtirayotgani, natijada, ayrim yoshlarni ota-onasiga, rahbarlarga qarshi kilib, Vataniga nisbatan nafrat uyg'otib, ishi va o'qishidan voz kechtirishga, boshqalarning foydasi uchun o'z yurtida fitnalar chiqishiga sabab bo'layotganini qayd etish lozim.

Albatta, fikr, so'z erkinligi har bir insonning haqi, lekin bu axloq va qonun-qoidalar, umumiy tushunchalar va chegaralarni anglash bilan o'rnatiladi. Fitna-fasodni tarqatish bu fikr erkinligi emas, balki jinoyatdir. Ta'kidlash lozimki, otabobolarimiz dini bo'lmish islom har doim odamlarni o'z-o'zini idora etishga, yaxshi xislatlarni ko'paytirib, yomonlaridan xalos bo'lishiga chorlagan, og'ir sinovlarga bardosh berishga, yorug' kunlarga intilib yashashga da'vat qilgan, bir so'z bilan aytganda, xalqimiz uchun ham imon, ham axloq, ham ma'rifat bo'lib kelgan.

Hozirda ham bu ma'rifat odamlarga ma'naviy-ruhiy kuch-quvvat bag'ishlab, o'zaro mehroqibatlik tuyg'ularining kamol topishiga xizmat qilmoqda.

XXI asrga kelib diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash nafaqat bir davlat yoki mintaqa, balki jahon hamjamiyati uchun eng dolzarb masalaga aylandi. Shu jumladan, bizning yurtimizda ham begunoh kishilarning qoni to'kilishi, obod joylar vayron bo'lishi, aholi o'rtasida vahima, parokandalik kelib chiqishining oldini olish maqsadida bu kabi ishlarni amalga oshirmoqchi bo'lganlarga qarshi qat'iy kurash olib borilmoqda.

Hozirgi kunga kelib mintaqada, xususan, O'zbekistonda diniy-ma'rifiy sohaning rivojlanishi diniy mutaassiblik xavfining oldini olishda muhim omil bo'lib qolmoqda. Ammo g'arazli kuchlar ham o'z maqsadlariga erishish yo'lida yangi-yangi uslublarni, hiyla-nayranglarni o'ylab topishlari ham tabiiy. Bu kabi salbiy holatlarning paydo bo'lishi va rivoj topishiga yo'l qo'ymaslik esa doimiy xushyorlikni talab etadi. Ming afsuski, diniy savodi past bo'lgan ayrim kishilar o'zlarini islom dinining jonkuyarlari qilib ko'rsatuvchi, aslida esa, hokimiyatni egallashni maqsad qilib qo'ygan turli oqim vakillarining quruq va'dalariga aldanib qolmoqdalar, hatto, o'zlarini qurbon qilishgacha yetib bormoqdalar. Johillik ham mutaassib oqimlarning g'arazli niyatlarini amalga oshirishiga zamin yaratadigan omillardan biriga aylandi.

Mamlakatimiz hududiga yashirin tarzda olib kirilayotgan ekstremistik ruhdagi adabiyotlar, internet tarmoqlarida tarqatilayotgan materiallardan ta'sirlanayotgan va to'g'ri yo'ldan adashayotganlarning borligi ham buni tasdiqlaydi. O'zini portlatish orqali begunoh kishilarning halok bo'lishiga, qanchadan-qancha bolalarning yetimga aylanishiga sabab bo'ladigan jafakorlik ham jaholatning o'ziga xos ko'rinishidir.

Darhaqiqat hozirgi kunga kelib diniy ekstremistik tashkilotlar keng tarmoqli tizimga aylanib ulgurdi. Bu chuqur o'ylangan strategiyaning bir qismidir. Bunday kuchlar yoshlarimiz ongi va qalbini zabt etish maqsadida har qanday qabih yo'llardan foydalanishga urinmoqda.

Yuqoridagi mulohaza va dalillar, diniy ekstremizm va mutaassiblikning asl qiyofasini ochib berib, mazkur harakatlarning nafaqat dunyoviy qonun-qoidalar, balki islom dini asoslariga ham zid ekanini ko'rsatadi. Shunday ekan, bunday oqimlarga qarshi murosasiz kurash, terrorchilik harakatlarini amalga oshirayotgan mutaassib kuchlarning islom diniga mutlaqo yot, begona ekanini har tomonlama asoslash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda farzandlarimiz dunyoning eng o'tkir, faol, uddaburon, Vatanparvar yoshlariga aylanishi, ularni fidoiylik, vatanparvarlik, tadbirkorlik, millatparvarlik, sadoqatga o'rgatish ko'p jihatdan ota-onalarga ham bog'liq. Bu borada, albatta, ota-onaga yordam berishda butun jamoatchilik – mahalla faollari, diniy ma'rifat va ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha maslahatchi, profilaktika noziri, Xotin-qizlar qo'mitasi va «Yoshlar ittifoqi» kabi tashkilotlarning joylardagi mas'ullari birgalikda faol ishlashlari kerak. Respublikamizda qaror topgan tolerantlik muhitini afkor ommaga obyektiv ko'rsatib berish, e'tiqod erkinligi sohasida O'zbekistonda olib borilayotgan siyosatni keng targ'ib qilish,

diniy-ekstremistik oqimlar tomonidan targ'ib qilinayotgan vayronkor g'oyalarga qarshi islom manbalariga asoslangan ilmiy raddiyalar berish, diniy mutaassiblik tamoyillarining jamiyatga tahdidi, uning zamiridagi g'arazli geosiyosiy maqsadlar, ularni amalga oshirayotgan buzg'unchi kuchlarning kirdikorlarini fosh etishga qaratilgan ishlanmalar yaratish yoki ularni aholi orasida targ'ib etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, har bir insonning o'z ishini sidqidildan amalga oshirishi, loqaydlik, beparvolikning oldini olishi, yonatrofida bo'layotgan voqea-hodisalarga hushyorlik bilan qarab, Vatan tinchligi yo'lida sergak va ogoh bo'lib yashashi, yoshlarimizning ongu qalbini jaholatdan, yot va zararli g'oyalar ta'siridan himoya qilish, ajdodlarimizga armon bo'lib qolgan, biz erishgan mustaqillik va tinchlik-osoyishtalikni ko'z qorachig'idek asrab-avaylashning muhim omili hisoblanadi. Buni hech qachon unutmaslik, tinchlik uchun doimo bor kuch va imkoniyatlarni safarbar etib yashash lozim.

4. Yoshlarni internet va ijtimoiy tarmoqlardagi axborot xurujlaridan asrashning dolzarb masalalari.

Internet fan-texnika taraqqiyoti natijasi, madaniyat evolyutsiyasining hosilasi hisoblanadi. Hozirgi kuna hayotini internetsiz tasavvur qilish juda mushkul. Ayniqsa, yoshlar hayotida global tarmoqning o'rni tobora oshib bormoqda. Internet dunyoning turli nuqtalarida yashovchi odamlarning o'zaro muloqotini hamda axborot almashinuvini mukammal darajada osonlashtirdi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha internetdan eng ko'p foydalanuvchilar aynan 21 dan 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar hisoblanar ekan.

O'zbekistonda ham Internet tizimi rivojlanib, undan foydalanuvchilar safi jadal sur'atlar bilan kengayib bormoqda. So'nggi o'n yilda global tarmoqdan foydalanuvchilar o'n barobarga oshgan. Tarmoq orqali axborot izlash, qabul qilish, uzatishning juda qulay va ommabopligi undan foydalanuvchilar sonining tobora ortib borishini ta'minlamoqda. Mamlakatimizda 2007 yilda internetdan foydalanuvchilar soni (mobil internet foydalanuvchilari bilan qo'shib hisoblaganda) bir millionni tashkil etgan bo'lsa, 2016 yil yakunida bu ko'rsatkich o'n ikki milliondan oshdi. Internet yoshlar ongi va hissiyotlariga, tafakkur tarziga, xulq-atvorlariga ta'sir ko'rsatishda katta imkoniyatlarga ega. Internetning rivoji yoshlarga g'oyaviy ta'sir o'tkazishning miqyosi va ko'lamining keskin darajada o'sishiga olib keldi. Globallashtiruvning ijobiy va salbiy tomonlari bo'lgani kabi, internet tarmog'i ham shunday xususiyatlarga ega ekanini unutmaslik zarur. Albatta, global tarmoq – ulkan resurs. Biroq, bu resursdan kim va qanday maqsadlarda foydalanishi ham juda jiddiy masalalar sirasiga kiradi.

Xususan, ma'lumotlarda keltirilishicha, bugungi kunga kelib, internet tarmog'ida ma'naviy-axloqiy tubanlikni targ'ib etuvchi sahifalarning soni bir necha yuz millionni tashkil etgan. Ushbu fakt va raqamlar internet sanoati rivojlanib borayotgan davrda kishilarning axborotlarga nisbatan juda ehtiyotkorlik, ogohlik va ziyraklik bilan munosabatda bo'lishlarini taqozo etadi. Boshqacha aytganda, kishilarimizda, ayniqsa, yoshlarda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish

bugungi kunning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Aynan shu taraqqiyot vositasidan ustamona foydalanib, qalblarni zabt etishda diniy omilning roli yuqori. Shuning uchun ham turli diniy-ekstremistik va terrorchi uyushmalar o'z g'oyalarini targ'ib qilishda internetni eng samarali vosita sifatida qo'llamoqda. Bunda diniy-ekstremistik oqimlar o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun zamonaviy axborot kommunikatsiyalaridan keng foydalanish, internet orqali turli tillarda targ'ibot olib borish va puxta ishlangan strategiya asosida virtual jamoatlar tuzish asosiy vazifaga aylangan.

Masalan, bugungi kunda bir necha yirik terrorchi tashkilotlar o'z saflariga faol tarzda ijtimoiy tarmoqlar orqali asosan 17-35 yosh oralig'ida bo'lgan kishilarni yollamoqda. Bunda psixologik ta'sir samaradorligini yanada oshirish maqsadida ijtimoiy tarmoq a'zolarining sahifalari, qo'yilayotgan rasmlar, sharh va izohlar hamda olib borilayotgan suhbat mavzularini puxta o'rganadi va shu asosda «nishon»ga olingan shaxsga mavzuga oid materiallar internetning Facebook, Odnoklassniki, VKontakte, Telegram, Twitter, WhatsApp kabi keng auditoriyaga ega bo'lgan ijtimoiy tarmoqlar orqali (yozma xabar, matn, fotosurat, stiker rasmlar, audio-video rolik) jo'natiladi va o'zaro aloqa yo'lga qo'yiladi.

Yoshlar orasida mutaassiblikka yo'g'irilgan bunday forumlarning tobora ommalashuvi hamda ularda turli ko'rinishdagi buzg'unchi «fatvo»larning berib borilishi muammoning naqadar jiddiy ekanini namoyon etadi. Chunki dunyo aholisining asosiy qismini yoshlar tashkil qiladi. Yoshlar katta kuch hisoblanadi. Ularning endi shakllanib kelayotgan ongiga nimani singdirilsa, o'sha toshga o'yilgan naqshdek muhrlanadi. Shuning uchun ham radikal oqimlar aynan yoshlarni tuzog'iga ilintirishga harakat qiladi. Ulardagi ishonuvchanlik, kuchg'ayrat, qiziqqonlik ularning maqsadini amalga oshirishda qo'l keladi. Shuning bilan birga, bugungi kunda aksariyat yoshlarning qo'lida internetga ulangan zamonaviy uyali aloqa vositalari mavjud. Bu hol ularning yuqorida sanab o'tilgan turli xil ijtimoiy tarmoqlarga bevosita ulanish, do'stlari va tanishlari bilan uzluksiz muloqot qilish imkonini beradi.

Ayni paytda, statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda eng ko'p yuklab olinayotgan dastur ichida «WhatsApp», «Telegram» tarmoqlari yetakchi o'rinni egallaydi. Ilm-fanning yutug'i bo'lmish bu yangiliklar insonlarning uzog'ini yaqin, mushkulini oson qilayotgani shubhasiz. Shu bilan birga, bu kashfiyotlar dunyo yangiliklaridan bir zumda voqif bo'lish va ma'lumotlarni oson tarqatish imkonini ham beradi. Biroq, mazkur tarmoqlarda millatlar va dinlar o'rtasida adovatni keltirib chiqaruvchi, nizoli vaziyatlarga sabab bo'luvchi, shuningdek, insonlar orasida vahima uyg'otishga qaratilgan ig'vo, fitna-fasod xabarlarining keng tarqatilayotgani ko'pchilikni tashvishga solishi tabiiy. Ayniqsa, yoshlar o'rtasida urfga aylangan mazkur muloqot tizimidan diniy-ekstremistik oqim a'zolari ham unumli foydalanmoqda. Chunki internet orqali aloqa bog'lashning osonligi, foydalanuvchilar sonining ko'pligi, aloqaning anonimligi, tashqaridan boshqarish va tahrir qilish cheklanganligi, axborotlar qisqa muddatda keng makonda tez tarqalishi, faoliyat sarf-xarajatlarining bir necha barobar kamligi terrorchi guruhlar uchun o'z tarafdorlari sonini ko'paytirishning qulay jihatlaridan biri hisoblanadi.

Ming afsuski, bunday manfur kuchlar asosan ilm va ma'rifatdan yiroq, sof diniy tushunchalarning asl mazmunini bilmagan kishilarni, asosan yoshlarni jalb etishga intilib, ijtimoiy tarmoqlar orqali «jihod», «takfir», «shahidlik», «hijrat» tushunchalarini noto'g'ri talqin etgan holda o'z Vatanlarini tark etishga urinmoqda. Shuningdek, ayrim kimsalar tomonidan maqsadli ravishda islom mohiyatiga zid bo'lgan turli xil asossiz axborotlar, manbasi aniq bo'lmagan diniy tusdagi xabarlar yoki kishilarni vahimaga soluvchi foto va videolavhalar keng targ'ib etilmoqda. Bunda ba'zi yoshlarning axborot vositalari orqali tarqatilayotgan milliy va diniy qadriyatlarimizga zid bo'lgan xabarlar, aniq manbasi ko'rsatilmagan, asossiz axborot va ma'lumotlarga ishonib qolishayotgani, mulohaza qilmasdan ko'r-ko'rona qabul qilayotgani undan ham keskin oqibatlarni keltirib chiqarmoqda.

Bugun axborot iste'mol qilinadigan tovarga aylangan ekan, har bir inson o'zida uni iste'mol qilish madaniyatini tarbiyalashi lozim. Yoshlar shaxsiy xarakterdagi axborot himoyasi bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi, o'zi foydalanayotgan salbiy axborotlardan himoyalana olishi zarur. Axborot iste'moli madaniyati, eng umumiy ma'noda, axborot oqimidan inson manfaatlari, kamoloti hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ma'lumotlarni qabul qilish, saralash, tushunish va talqin etishga xizmat qiladigan bilimlar, qobiliyat va malaka tizimini anglatadi. Inson o'zida bunday madaniyatni tarbiyalashi uchun u yoki bu axborotni eshitar ekan, hech bo'lmaganda «Bu axborotni kim uzatayapti?», «Nima uchun uzatayapti?» va «Qanday maqsadda uzatayapti?» degan savollarni o'z-o'ziga berishi, unga asosli javob topishga harakat qilishi kerak. Shundagina turli g'oyalar ta'siriga tushib qolish, taqdim etilayotgan ma'lumotlarga ko'r-ko'rona ergashishning oldi olinadi.

Shakllangan axborot iste'moli madaniyati milliy manfaatlarimiz va qadriyatlarimizga zid bo'lgan xabar, ma'lumotlarga nisbatan o'ziga xos qalqon rolini o'taydi, shaxs dunyoqarashi va xulqidagi sobitlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Yosh avlodda bu jihatlar shu darajada shakllangan va qaror topgan bo'lishi lozimki, ular virtual makonda umummilliy manfaatga xizmat qiladigan, uning taraqqiyotiga yordam beradigan axborotni tanlay olsin.

Axborot iste'moli madaniyatiga ega yoshlar, salbiy va noxolis axborotlar ta'siriga tushib qolmaydi, chunki ularda bunday axborotlarga nisbatan mustahkam mafkuraviy immunitet shakllanadi. «Kimki axborotga ega bo'lsa, u, dunyoga egalik qiladi», degan fikr bugungi kunda barcha tomonidan e'tirof etilgan. Shunday ekan, bugungi kunda yoshlarda axborot olami imkoniyatlaridan oqilona foydalanish malakasini shakllantirish hayotiy-amaliy ahamiyatga ega.

Shu o'rinda «Internetdagi tahdidlardan himoya» kitobi muallifi yoshlarning turli oqimlarning ta'siriga tushib qolmasliklari uchun internetdan foydalanishda quyidagi zaruriy ko'rsatmalarga ahamiyat berishni tavsiya etadi:

- Yoshlarning bo'sh vaqtlarini ijtimoiy tarmoqlarda o'tirish bilan o'tkazishi xatodir. Chunki, hech narsa jonli, haqiqiy va real muloqotlar o'rnini bosa olmaydi;
- Internetdan foydalanuvchilar shaxsiy ma'lumotlarini turli ijtimoiy tarmoqlar, bloglarga, elektron pochta'larga kiritishlari, g'arazli maqsaddagi kishilarga ayni muddao bo'lib xizmat qiladi; - «o'rgimchak to'ri»da aqidaparastlikni

targ'ib qiluvchi saytlar tobora ko'payib bormoqda. Bunday tahlikali zamonda yoshlarga faqat «uz» domenidagi saytlardan foydalanish tavsiya qilinadi;

- Har qanday xabarni boshqalarga tarqatish kerak deyilsa, tarqatavermaslik lozim.

Ba'zan islomiy iboralar aralashgan maktub keladi. Unda bu xatni shu kechani o'zida, bir necha kishiga tarqatishingiz kerak. Shunday qilsangiz undoq bo'ladi. Qilmasangiz oqibati yomon bo'lishi aytiladi. Aslida bu narsalarning bari yolg'on hisoblanadi. Darhaqiqat, islom dini ko'rsatmalarida ham naql qilingan biror xabarga ishonishdan avval uni tekshirib, aniqlab olish talab etiladi.

Jumladan, Qur'oni karimda shunday deyiladi: **«Ey, mo'minlar! Agar sizlarga biror fosiq kimsa xabar keltirsa, sizlar (haqiqiy ahvolni) bilmagan holingizda biror qavmga aziyat yetkazib qo'yib, (keyin) qilgan ishlaringizga pushaymon bo'lmasligingiz uchun (u xabarni) aniqlab (tekshirib) ko'ringiz!» (Hujurot, 6).** Bu haqida Qur'oni karimning yana bir oyatida insonlar uchun muhim ko'rsatma kelgan bo'lib, unda ham turli vositalar orqali olinayotgan xabar va ma'lumotlarga ko'r-ko'rona ergashishdan qaytariladi: **«(Ey, inson!) O'zing (aniq) bilmagan narsaga ergashma! Chunki quloq, ko'z, dilning har biri to'g'risida (har bir inson) mas'ul bo'lur (javob berur)» (Isro, 36).**

Demak, inson ko'rgan, eshitgan har bir ma'lumotiga ishonishi, unga ergashishi oqibatida Alloh oldida ham so'raladi.

Payg'ambarimiz Muhammad (alayhis-salom)dan rivoyat qilingan bir necha hadislarda ham shunday deyiladi: «Xabarni tekshirish Allohdan, (unda) shoshqaloqlik qilish shaytondandir», deganlar (Imom Bayhaqiy rivoyati).

Shuningdek, Abu Hurayra (r.a.)dan rivoyat qilingan boshqa bir hadisda esa, Rasululloh (alayhissalom): «Kishining yolg'onchi ekanligiga uning eshitgan har bir narsasini gapiraverishi kifoya qiladi» deganlar (Imom Muslim rivoyati).

Ta'kidlash lozimki, internetda buzg'unchiliklarni targ'ib qiluvchi veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqdagi guruhlar soni kun sayin ko'paymoqda. Turli yolg'on ma'lumotlar ko'paygan bir vaqtda to'g'ri va haqqoniy axborotni ajratish yo'llarini bilish lozim. Jumladan, bunday sharoitda ajdodlar tutgan yo'lni tanlash kerak. Imom Buxoriy hazratlari hadislarning sahih, zaif va to'qimalarini ajratishda juda mohir bo'lganlari sir emas.

Rivoyat qilinishicha, Imom Buxoriy bir hadisning roviysi, ya'ni rivoyat qiluvchisini qidirib topadilar. Lekin roviy bir hayvonni quruq qo'l bilan aldab, qo'raga olib kirayotganini ko'rib, suhbatlashmasdan qaytadilar va undan hadis rivoyat qilmaylar. Demak, har bir olingan ma'lumotni tekshirib, asosli yoki asossiz ekanini aniqlamay turib, o'sha ma'lumotga qarab ish tutish islom mohiyatiga ko'ra, shayton yo'lga kirish hamda yolg'onchi bo'lib qolish bilan barobar bo'ladi. Chunki bunda xabar tarqatayotgan kishining g'arazli maqsadini amalga oshirishiga zamin yaratib qo'yiladi.

Yoshlarni turli xildagi yot g'oyalardan asrashda quyidagilarga alohida e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Birinchidan, jamoatchilik fikrini chalg'itayotgan, vayronkor axborotlar tashqaridan kelayotganini nazarda tutib, muntazam ularga qarshi turish. Befarqlik va sukut saqlash kayfiyatiga barham berish.

Ikkinchidan, har qanday hujumkor va buzg'unchi g'oyaga qarshi o'z vaqtida, mo'ljalni aniq olib munosabat bildirish va bunda ehtirosga berilmaslik, ortiqcha shov-shuvlarga yo'l qo'ymasdan vazminlik va bosiqlik, ayni paytda, uddaburonlik bilan kuchlik ta'sir o'tkazish usullarini qo'llash, turli guruhlar millatni yo'q qilish, ildizini qirqib tashlash maqsadida axborot tizimidan foydalanishga zo'r bermoqda. Mana shu jarayonda yoshlar o'zining aqliy salohiyatini ishga solib, o'zini o'zi himoya qilish va har qanday tajovuzlarga qarshi tura olish iqtidorini shakllantirishi lozim.

Oxirgi paytlarda internet tarmoqlarida har xil asossiz axborotlar, yoshlar ongiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan uydirma ma'lumotlar juda ko'p tarqatilmoqdaki, bularning ta'sirida yoshlar orasida bir-biriga nisbatan keskin adovatlar avj olishi kuzatilmoqda.

Unutmaslik lozimki, axborot xurujlari – biron shaxsga, muayyan tashkilot yoki davlatga qarshi yo'naltirilgan g'oyaviy ta'sir hisoblanadi. Uning asl maqsadi o'sha shaxs, tashkilot va davlatning tinchligini buzish hamda qora niyatiga yetishdir. Yoshlarning barchasi internet tarmog'idan faqat ilm yo'lida foydalanmoqda desak, yanglishamiz.

Afsuski, internetdan noto'g'ri, buzg'unchilik va behayolikka doir ma'lumotlarni olishda ham foydalanmoqda. Bu kabi noxush holatlardan so'ng yoshlar kelajakda qahri qattiq, mehrsiz, hayosiz bo'lib yetishmaydi, deb hech kim kafolat berolmaydi. Ma'lumki, ko'plab sayt va tarmoqlar katta mablag'lar evaziga filtirlab qo'yilgan va bu holatni ko'p davlatlarda kuzatish mumkin. Albatta, ta'qiqlar yoki filtr vositalari orqali odamlarni internet olamidagi turli kuchlarning xatarli tahdidlaridan himoya qilish juda qiyin.

Shunday ekan, dunyoning turli mintaqa va hududlarida ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ziddiyatli to'qnashuvlarga teran qarash hissini oshirish, har qanday ko'rinishdagi tahdidlarga qarshi ma'naviy-ma'rifiy ishlarni zamon talablari asosida tashkil etish, ayniqsa bu borada kelajagimiz hisoblangan yosh avlodni, bir so'z bilan aytganda har birimiz uchun muqaddas bo'lgan oilamizni din niqobi ostidagi yot g'oyalar ta'siridan asrash uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etish, bunda «fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish» har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Kibermakon tushunchasining mazmun-mohiyati haqida ma'lumot bering.
2. Din niqobi ostidagi mafkuraviy tahdidlar qanday shakllarda namoyon bo'lmoqda?
3. Nima uchun internet olamidagi buzg'unchilar asosan yoshlarni o'z to'rlariga ilintirmoqda?
4. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirishda qaysi jihatlar alohida e'tibor qaratish kerak?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Din niqobidagi mafkuraviy tahdidlarning namoyon bo'lish shakllari.
2. Yoshlarni internet va ijtimoiy tarmoqlardagi axborot xurujlaridan asrashning dolzarb muammolari.

Adabiyotlar:

1. Diniy mutaassiblik: mohiyat, maqsadlar va oldini olish yo'llari / A.Hasanov, O.Yusupov, K.Shermuhamedov, U.G'afurov, J.Karimov. – Toshkent: Movarounnahr, 2013. – 160 b.
2. Qo'shayev U. Axborot iste'moli madaniyati. – Toshkent: «Extremum-Press» nashriyoti, 2013. – 44 b.
3. Tulepov A. Internetdagi tahdidlardan himoya. Mas'ul muharrir A.Hasanov. – Toshkent: Movarounnahr, 2016. - 672 b.
4. Shermuhammedov K., Karimov J., Najmiddinov J. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'naviyma'rifiy asoslari. – Toshkent: «Movarounnahr» nashriyoti, 2016. – 224 b.